

Ehl-i Hadîs'in 'Rey'siz' ve 'Mezhepsiz' Fıkıh Arayışı: Sıddîk Hasan Han Örneği

Ali Hakan ÇAVUŞOĞLU | <https://orcid.org/0000-0002-9413-3546>

Dr. | Yazar | ah.cavusoglu@isam.org.tr

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi | [ROR: https://ror.org/05fvjwq08](https://ror.org/05fvjwq08)
İslam Hukuku | İstanbul, Türkiye

Öz

Bu çalışmada, Ehl-i sünnet'in teşekkül döneminden itibaren İslam tarihinin farklı dönemlerinde ve İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde ehl-i re'y ile ehl-i hadîs arasında farklı içerik ve boyutlarda yaşanan mücadele, özellikle ehl-i hadîs'in "re'y fikhî" ve "mezhep" karşılığı bağlamında ele alınacaktır. İlk etapta bu mücadelenin fıkıh mezheplerinin teşekkül sürecindeki ve sonrasında yansımalarına dair bazı örnekler verilecek ve ehl-i hadîs eğilimine sahip bazı âlimlerin re'y fikhîni mahkûm etmek amacıyla bir geçmiş inşasına giriştiklerine dair tespitler ortaya konmaya çalışılacaktır. İkinci aşamada 19. yüzyılda Hint alt kıtasında ortaya çıkan Ehl-i Hadîs Cemaati'nin önemli temsilcilerinden Sıddîk Hasan Han'ın (ö. 1307/1890) re'y, taklid ve mezhebe intisap hakkındaki görüşleri değerlendirilerek onun da çok daha kapsamlı bir tarih kurgusu yapmaya çalıştığı ve bunun için keskin bir üslup kullandığı gösterilmeye çalışılacaktır. Re'y fikhîni ve taklidi bid'at, hatta şirk kapsamında değerlendiren ve konuyu fikhî olmaktan ziyade itikadî boyuta taşıyan Hasan Han'a göre, selef-i sâlihîn döneminin ardından müslümanların yaşadığı en büyük kırılma fıkıh mezheplerinin ortaya çıkmasıdır. Hasan Han İslam'ı doğru anlayıp ihlâsla yaşayabilmek için Kur'an'a ve sahih sünnete itiba gerekirken, bu dönemden itibaren bir müctehid âlimin görüşlerini taklid etmenin ya da ona nispet edilen fıkıh mezhebine intisap etmenin İslam'ı anlamamanın meşrû yolu haline getirilmesine itiraz eder. Ona göre dinî hayatın bütün veçhelerine ve meselelerine dair kuşatıcı ve yeterli bilgi Kur'an ayetlerinde ve sahih hadislerde mevcut olmasına, hadis kitapları sayesinde bu bilgi herkes için ulaşılabilir hale gelmesine rağmen mezhep müntesipleri bu kaynakları görmezden gelip kendi mezheplerinin kitaplarını dini anlayıp yaşamak için yeterli saymışlardır. Bu tavrı Allah'a ve resulüne muhalefet, onların şâriî sıfatına ortak koşmak gibi gören Hasan Han, re'y ihtihadının yanı sıra icmâ ve kıyas gibi naslar dışındaki şer'î delillerin hemen hepsini geçersiz kabul eder. Onun bu görüşleri merkeze alarak yaptığı fıkıh tarihi kurgusunda mezhep imamları ve her mezhebin müntesipleri arasında var olduklarına inandığı müctehid âlimler ile ihtihad kapısının kapandığına inanan mukallid fakihler farklı kategorilerde değerlendirilir. Dört mezhep imamının Kur'an ve sünnete dayalı ihtihad yolundan ayrılmadıklarını ve kendi görüşlerinin körü körüne taklid edilmemesi hususunda uyarılarda bulduklarını sürekli vurgulayan Hasan Han'ın Ebû Hanîfe ve Hanefî mezhebine müntesip fakihler hakkındaki değerlendirmeleri diğer imamlar ve mezheplere nazaran daha olumsuzdur. Hasan Han'a göre en doğru mezhep, her zaman hakki ve İslam'ın doğru yorumunu temsil ettiklerini iddia ettiği ehl-i hadîs'in yoludur. Diğer ilimler gibi fıkıh ilmi ve bu ilmin doğal gelişim seyrinde ortaya çıkan fıkıh mezhepleri de aslında İslam âlimlerinin Kur'an ve sünnetin doğru anlaşılıp yaşanması ve sonraki nesillere aktarılması uğrunda gayret ve çabalarının bir ürünü olduğu halde Hasan Han tarafından olumsuz bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Bu çalışma Hasan Han'ın bu tavrının tarihsel ve sosyolojik saiklerini tespit etmeye yönelik ipuçları sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, Re'y, Mezhep, İctihad, Taklid, Ehl-i Hadis Cemaati, Sıddîk Hasan Han.

Atf Bilgisi

Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Ehl-i Hadîs'in 'Rey'siz' ve 'Mezhepsiz' Fıkıh Arayışı: Sıddîk Hasan Han Örneği". *Rize İlahiyat Dergisi* 25 (İslam Hukuku Özel Sayısı 2023), 1-16. <https://doi.org/10.32950/rid.1344096>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi		
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 15.08.2023	Kabul Tarihi: 02.10.2023	Yayın Tarihi: 20.10.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.		
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyyatdergi@erdoan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

A Quest for Establishing Islamic Jurisprudence (*Fiqh*) without Personal Religious Opinion (*Ra'y*) and Jurisprudential School (*Madhhab*): The Case of Şiddîq Ḥasan Khān

Ali Hakan ÇAVUŞOĞLU | <https://orcid.org/0000-0002-9413-3546>

Dr. | Author | ah.cavusoglu@isam.org.tr

Türkiye Diyanet Foundation Center for Islamic Studies | <https://ror.org/05fvjwq08>

Islamic Jurisprudence | İstanbul, Türkiye

Abstract

In this study, I will concentrate on the tension between the People of Opinion (*ahl al-ra'y*) and the People of the Ḥadīth (*ahl al-ḥadīth*) in various periods and regions of Islamic scholarship starting from the formative period of the *Ahl al-Sunna*. The tension in question could be based on similar or different contents and dimensions throughout history, depending especially on the People of the Ḥadīth's approaches to the notions and contexts of the personal jurisprudential opinion (*fiqh al-ra'y*) and jurisprudential school (*madhhab*). First, I will analyze historical peculiarities of this tension through providing some exemplary cases from the periods prior to the formation of legal schools in Islam as well as from the periods afterwards. I will attempt to elucidate the heated discussions and efforts of certain scholars from among the *Ahl al-Ḥadīth* to criticize and discredit the legitimacy of the *fiqh al-ra'y* by way of designing an artificial history for it. Then, I will focus on the views of Şiddîq Ḥasan Khān (d. 1307/1890), one of the leading representatives of the Community of *Ahl al-Ḥadīth* that appeared in the Indian subcontinent in the 19th century, with respect to his understanding of following personal religious opinion (*ra'y*), blind imitation (*taqlid*) and jurisprudential school (*madhhab*). I will argue that Khān attempted to draw a similar negative historical background for the concepts and figures of the *Ahl al-Ra'y*, though he presented his critique in a much more comprehensive and decisive style. Khān seems to understand the notions of *fiqh al-ra'y* and *taqlid* in the same meaning and context as the notions of religious innovation (*bid'ā*) and even polytheism (*shirk*), and thus from a theological perspective rather than a jurisprudential one. In Khān's views, the formation of the four Sunnite jurisprudential schools was the most critical departure from the period of the Pious Ancestors (*al-salaf al-ṣāliḥ*). He does not, however, criticize the imams of the schools themselves, on the contrary, he considers them to be among the Pious Ancestors. Khān argues that in order to understand Islam properly and practice its instructions sincerely, a believer needs to follow the Qur'ān and the sound Sunna. But after this departure, the believers stopped following the statements of the Qur'ān and Sunna directly, and embraced blindly the religious opinions formulated by, or attributed to, the expounders of Islamic jurisprudence (*mujtahids*) instead. Furthermore, some believers even claimed that the principles of the religion of Islam could not be understood competently without such formulations, and for Khān's view, this was a grave mistake. Khān argues that the verses of the Qur'ān and statements of the Prophet Muḥammad preserved in the authentic ḥadīth sources provide all the necessary and sufficient information about all aspects and questions of religious life. The scholars of ḥadīth compiled sound ḥadīths diligently to satisfy the needs of the believers in this context. With the existence of all these essential materials, Khān asserts, the followers of the *madhhabs* disregard such reliable sources but hold on to the writings of the scholars of their *madhhab*. Khān regards this attitude as a kind of rejecting the attribute of law-giving (*shār'*) for God and His Messenger and states that all types of jurisprudential proofs and sources other than the actual religious texts should be disregarded. In line with such views, Khān designs a fictional history of Islamic jurisprudence (*fiqh*) as well as the notions of *ijtihād* and *mujtahid*. He emphasizes that the founders of the four *madhhabs* embraced diligently the instructions of the Qur'ān and Sunna, followed a religious methodology according to the principles therein, and warned their students and followers against accepting their opinions blindly. In this context, Khān's treatment of Abū Ḥanīfa and especially the Ḥanafī scholars differs from the imams and scholars of the other *madhhabs*; for his statements regarding the former are more negative in tone. According to Khān the soundest *madhhab* in Islam is that of the People of the Ḥadīth. Although the science of Islamic jurisprudence (*fiqh*) and jurisprudential schools (*fiqh madhhabs*), just like in the case of other religious scholarly disciplines, appeared and developed in the natural course of history and helped the believers understand the instructions of the Qur'ān and Sunna, and they are products of sincere scholarly efforts to transmit religious knowledge to the following generations, Khān's understanding and evaluating of the *fiqh madhhab* has been negative. This study aims to provide clues about the historical and sociological motives behind this attitude of Şiddîq Ḥasan Khān.

Keywords

Islamic Jurisprudence, Ra'y, Madhhab, Ijtihād, Taklīd, The Community of Ahl al-Ḥadīth, Şiddîq Ḥasan Khān.

Citation

Çavuşoğlu, Ali Hakan. "A Quest for Establishing Islamic Jurisprudence (*Fiqh*) without Personal Religious Opinion (*Ra'y*) and Jurisprudential School (*Madhhab*): The Case of Şiddîq Ḥasan Khān". *Rize Theology Journal* 25 (Special Issue of Islamic Law 2023), 1-16. <https://doi.org/10.32950/rid.1344096>

Publication Information

Type	Research Article		
Process Information	Date of Submission: 15.08.2023	Date of Acceptance: 02.10.2023	Date of Publication: 20.10.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External		
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.		
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate		
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.		
Complaints	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.		
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.		

Abstracting and Indexes

Giriş

İslam'ın temel kaynakları Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünneti ışığında anlaşılması, yaşanılır hale getirilmesi ve aktarılması uğrunda hicretten sonraki yaklaşık üç asır boyunca başta sahabe olmak üzere ilk müslüman nesillerce gösterilen çabalar sonraki yüzyıllarda yaşanacak gelişmelerin mihrini oluşturur. "İslam medeniyetinin teşekkül dönemi" olarak adlandırabileceğimiz bu süreçte İslam dünyasının belli başlı merkezlerinde yaşanan ilmî, siyasî ve sosyal gelişmeler İslam medeniyeti açısından oldukça belirleyici ve sonraki nesiller üzerinde derin etkiler bırakan sonuçlar doğurdu. Kur'an ve sünneti anlamaya yönelik ilmî çabalar farklı ilmî disiplinlerin ve her bir disiplin içerisinde farklı eğilim ve ilim anlayışlarının ortaya çıkmasını sağladı. Henüz tâbiîn nesli hayattayken bu farklılıklar "ehl-i hadîs (ashâb-ı hadîs)" ve "ehl-i re'y (ashâb-ı re'y)" gibi adlarla anılacak gruplaşmalara dönüşmeye başladı. Farklı eğilim ve anlayışları benimseyen ve söz konusu gruplardan hangisine daha yakın oldukları hususu yoruma açık olan İslam âlimleri ile bu âlimler etrafında oluşan ders halkaları ve ilim geleneklerinden bazıları sonraki nesiller tarafından diğerlerine nazaran daha fazla ilgi ve itibar gördü. Nihayet bu âlimlerden bazılarının ortaya koyduğu fikhî mesai etrafında şekillenen ilim gelenekleri üçüncü/dokuzuncu yüzyıl ortalarından itibaren "fıkıh mezhebi" olarak yeni bir biçim ve boyut kazandı. Önceleri sayıları daha fazla olmakla birlikte yaklaşık bir buçuk asır sonra İslam dünyasında Müslümanların çoğunluğu artık dört Sünnî fıkıh mezhebinden birine müntesip olarak İslam'ı anlıyor ve yaşıyordu. Öte yandan kendilerini Hz. Peygamber'in methettiği üç hayırlı neslin (selef-i sâlihîn) ve onların yolundan giden ehl-i hâdisin takipçisi kabul eden bazı âlimler, mezhep fikhî anlayışını benimseyen fakihlere nasları terk ederek re'y ihtihadına başvurdukları ya da müntesibi oldukları müctehidin/mezhebin görüşlerini nasların yerine koydukları gerekçesiyle tenkitler yönelttiler. Mezheplerin teşekkül süreciyle birlikte başlayan bu tartışmalar tarih boyunca devam etmiş, zaman zaman farklı dönem ve coğrafyalarda sosyal ve siyasal sonuçları da olan gerilimlere sebep olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, mezheplerin teşekkül sürecinde başlayan ve sonrasında devam eden bu mücadelenin erken dönemdeki seyri hakkında bazı ipuçları verdikten sonra 19. yüzyılda Hint alt kıtasında ortaya çıkan Ehl-i Hadîs Cemaati'nin önemli temsilcilerinden Sıddık Hasan Han'ın (ö. 1307/1890) re'y, taklid ve mezhebe intisap konusundaki görüşlerini ve fıkıh tarihi kurgusunu, diğer bir ifadeyle "re'ysiz" ve "mezhepsiz" fıkıh arayışını kendi eserleri ışığında tasvir edip değerlendirmek ve özellikle Hanefî mezhebine yönelik ağır eleştirilerinin altında yatan saikleri tespitiye yönelik ipuçları sunmaktır.

18. yüzyılda Hint alt kıtasında Şah Veliyullah ed-Dihlevî'nin (ö. 1176/1762) öncülük ettiği ihya hareketi ve onun açtığı çığırda ilerleyerek 19. yüzyıldan itibaren bölgede etkili hale gelen fikir akımları, ekoller ve cemaatler hakkında Türkiye'de yapılan çalışmalar hâlâ Batı'da ve Hint alt kıtasında yapılanlarla kıyaslanamayacak kadar az¹ olsa da özellikle İlahiyat fakülteleri bünyesinde yapılan çalışmaların 2000'li yıllardan sonra sayıca arttığı söylenebilir. Mehmet Özşenel (1992) ve Halid Zaferullah Daudî'nin (1994) Hint alt kıtasındaki hadis çalışmalarına dair doktora tezleri² ile Abdülhamit Birışık'ın Urduca tefsirler ve Ehl-i Kur'an ekolü hakkındaki doktora tezi³ (1996) bölgede ortaya çıkan akımlar ve tartışma konuları hakkında genel bir panorama çizen öncü çalışmalardır.⁴ Özgür Kavak'ın Şah Veliyullah ile Muhammed İkbâl'i merkeze alarak ihtihad, taklid ve tecdid konularını incelediği eserleri de konu hakkındaki Türkçe literatüre önemli katkılar sunmaktadır.⁵ Ahmet Aydın'ın "Şah

¹ Abdülhamit Birışık, "Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", *DİVÂN İlmî Araştırmalar* 17/2 (2004), 61-62; Ahmet Aydın, *18. Yüzyılda İslâm Dünyasında İhyâ Hareketleri: Şah Veliyullah ed-Dihlevî ve Dihlevîlik* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, 2023), 20. Şah Veliyullah ed-Dihlevî hakkında dünyada ve Türkiye'de yapılan çalışmalar hakkında bk. Aydın, *Dihlevîlik*, 19-33.

² Mehmet Özşenel, *Pakistan'da Hadis Çalışmaları* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2001). Halid Zaferullah Daudî, *Şâh Veliyullah ed-Dihlevî'den Günümüze Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları* (İstanbul: İnsan, 1995).

³ Abdülhamit Birışık, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri* (İstanbul: İnsan, 2001).

⁴ Birışık ve Özşenel daha sonra konu hakkında makaleler yayımlamışlar ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'*nde pek çok madde yazmışlardır. Bu bağlamda Durmuş Bulgur'un Urdu Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı'na bağlı olarak hazırladığı, doğrudan Urduca kaynaklara dayanan ve Urduca özel adların yazımı konusunda Türkçe literatürde istisnai bir yerde duran doktora tezi (1999) de zikredilmelidir (*XIX. Yüzyıl Hint Kıtasında İslami Fikir Akımları*, Konya: Tablet, 2007). Tezinde "Ehl-i Hadis Ekolü" başlığı altında Dihlevîliği anlatması başta olmak üzere İlahiyat alanında yapılan çalışmalardan oldukça farklı değerlendirmelere yer veren Bulgur'un, benzerlikleri yanında farklı fikrî kaynaklara ve görüşlere sahip olan ekolleri birbirinden yeterince ayırtamadığı anlaşılmaktadır.

⁵ Özgür Kavak, *Şah Veliyullah Dihlevî'nin İctihad Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002); a.mlf., "Zor Zamanda Âlim Olmak: Şah Veliyullah Dihlevî'nin Kendi Kaleminden Hayatı", *DİVÂN İlmî Araştırmalar* 17/2 (2004), 117-145; a.mlf., "Tecdid mi, İnşâ mı? Şah Veliyullah Dihlevî'den Muhammed İkbâl'e Hind Alt-Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 17 (2011), 193-206; a.mlf., "Modernleşme Sürecinde Hind Alt Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar: Muhammed İkbâl'in Görüşleri Çerçevesinde Bir İnceleme", *DİVÂN İlmî Araştırmalar* 33/2 (2012), 47-68.

Veliyyullah ed-Dihlevî ve Dihlevîlik” başlıklı doktora tezi⁶ (2013) 18. yüzyıl ihya ve tecdid hareketleri arasında önemli bir yere sahip olan Şah Veliyyullah ve takipçileri hakkında oldukça kapsamlı ve doyurucu bir çalışmadır. Kendi adlandırmasıyla “Dihlevîliğin” özellikle fıkıh merkezli bir ihya hareketi olduğu, hadis ve sünnet birikimiyle fıkıh ilmi ve mezhep fikhı arasındaki irtibat ve dengeyi yeniden kurmayı hedeflediği iddiasını temellendirmeye çalışan Aydın, tezinde ayrıca her birisi Dihlevîliğin takipçisi olduğunu iddia eden Diyobend, Ehl-i Hadîs ve Birelvî cemaatlerinin görüş ve yaklaşımları hakkında da derinlikli tahlillerde bulunmakta ve mevcut literatürü sorgulamaktadır.⁷ Hint alt kıtasında etkili olan mezhep, ilmî gelenek ve cemaatler ya da şahıslar hakkında Türkiye’de yapılan ve son yirmi yılda giderek artan çalışmalar arasında Şah Veliyyullah ed-Dihlevî’yi ya da Sıddîk Hasan Han’ı konu edinenler çoğunlukta olmakla birlikte bu öncü şahsiyetlerin fıkıh anlayışlarına dair nitelikli çalışmaların sayısı azdır. Bu makalenin konusu bağlamında Hasan Han’ın fıkıh anlayışını ele alan iki çalışmada mevcut literatürün yeterince ve akademik usullere uygun şekilde değerlendirilmemesi ve onun fikrî kökenlerine dair tahlillerin zayıflığı göze çarpmaktadır.⁸

1. Fıkıh Tarihini “Ehl-i Re’y” ve “Ehl-i Hadîs” Gruplaşması Bağlamında Okumak

İbn Haldûn (ö. 808/1406) *Mukaddime*’de fıkıh ilminin ve mezheplerinin teşekkül sürecini anlattığı bölümde, sahâbe neslinden sonraki bir dönemde fıkıhın tekemmül edip bir zanaat/meslek (sınâa) ve ilim haline geldiğini, bu ilimle meşgul olanlara “fukahâ” ya da “ulemâ” denilmeye başlandığını (önceleri “kurrâ” deniyordu) ve fukahâ arasında “ehl-i re’y” ve “ehl-i hadîs” adıyla iki “tarîk” ortaya çıktığını söyler. Farklı fıkıh anlayışlarına sahip olan bu iki eğilimden/gruptan ilkinin “ehl-i Irâk”, ikincisini de “ehl-i Hicâz” ile özdeşleştiren İbn Haldûn’a göre, hadis bilgileri az olduğu için kıyâs metoduna çokça başvuran ve bu alanda bir maharet kesbeden ehl-i Irâk’ın öncüsü (mukaddem) Ebû Hanîfe, ehl-i Hicâz’ın imâmı ise önce Mâlik b. Enes, ardından Şâfiî’dir. Üçüncü bir grup (tâife) ise kıyâs metodunu tümüyle reddeden ve şer’î hükümlerin yalnızca naslara ve icmâa dayanılarak tespit edilebileceğini söyleyen Dâvud b. Ali ve takipçilerinin temsil ettiği Zâhiriyye [mezhebi]dir.⁹

Nasların anlaşılmasında re’yin değeri ve re’y-hadis ilişkisi konusunda fıkıh mezheplerinin, bu mezheplere öncülük eden âlimlerin ve mensup oldukları ilim geleneklerinin farklı yaklaşımlara sahip oldukları hususunda adeta ittifak halinde olan klasik dönem kaynaklarında ehl-i re’y ve ehl-i hadîsin tanımı ile hangi fakihin hangi gruptan sayılacağı konusunda farklı değerlendirmelere rastlamak mümkündür.¹⁰ Modern dönemde İslam dünyasında¹¹ ve Batı’da ortaya çıkan fıkıh tarihi anlatımlarında belirleyici bir etkisi olan İbn Haldûn’un tasnif ve tanımlamaları ise Irak ve Hicaz ilim geleneklerini ehl-i re’y ve ehl-i hadîs eğilimleri ile özdeşleştirmek suretiyle bir karışıklığa neden olmaktadır. Basra merkezli Irak ehl-i hadîs’inin menşeiini ya da İmam Mâlik’in hangi fıkıh tarzını benimsediğini izah etmeyi zorlaştıran bu yaklaşım muhtemelen İbn Haldûn’un Mâlikî olmasından kaynaklanan bir zaaf içermektedir.¹² Sünnî fıkıh mezheplerinin teşekkülü konusunda büyük ölçüde İbn Haldûn’u esas alan çağdaş fıkıh tarihi araştırmalarında teşekkül sürecinin 4./10. yüzyılda tamamlandığı ve bu süreçte ehl-i re’y ile ehl-i hadîs arasındaki mücadelenin etkili olduğu konusunda yaygın bir kabulden söz edilebilir.¹³

⁶ Aydın, *Dihlevîlik*.

⁷ Sonraki çalışmaları için bk. Ahmet Aydın, “Hanefî Mezhebine Hintli Bir Yorum: Ferâiziyye Hareketi”, *Dergiabant* 6/12 (2018), 457-478; a.mlf., “Sömürge Hindistan’ında İslâmî Akımlar: Ehl-i Hadis Cemaati”, *History Studies* 11/1 (February 2019), 1-22.

⁸ Mehmet Sait Uzundağ’ın *Hindistan Ehl-i Hadîs Ekolü ve Sıddîk Hasan Han* (v. 1307/1890) adlı kitabının (New York – Ankara: Gece Kitaplığı, 2018) Hasan Han’ın fıkıh anlayışı ve itikadî görüşleri ile ilgili kısımları *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*’nin “Sıddîk Hasan Han” maddesinin ilgili bölümlerinden akademik usullere aykırı bir şekilde alıntılanmıştır (bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, “Sıddîk Hasan Han [Fikhî Görüşleri]”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, [İstanbul: TDV Yayınları, 2009, 37/95-96]; Süleyman Akkuş, “Sıddîk Hasan Han [İtikadî Görüşleri]”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, [İstanbul: TDV Yayınları, 2009, 37/96-98]). Uzundağ’ın Kavak ve Aydın’ın çalışmalarına atıf yapmaması da dikkat çekicidir. Matiullah Sediqî’nin *Son Dönem Fakihlerinden Sıddîk Hasan Han ve Fikhî Görüşleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023) adlı çalışmasında da 2000 yılı sonrasındaki literatürün yeterince değerlendirilmediği anlaşılıyor. Özşenel’in 2014’te yayımlanan kitabı yerine 1992 tarihli tezini kullanan Sediqî’nin, özellikle Kavak ve Aydın’ın çalışmalarına hiç atıf yapmaması ve Birişik’in alana yönelik önemli çalışmalarını ihmal ederek sadece *TDV İslâm Ansiklopedisi*’nde yayımlanmış bazı maddelerine atıf yapması ciddi bir eksikliklerdir.

⁹ Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddime*, thk. Dervîş el-Cüveydî (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2. Basım, 1418/1997), 416-417. Bu üç “mezhep” müslümanların çoğunluğunu (cumhûr) temsil etmiş, Ehl-i Beyt/Şîa ve Hâricîler tarafından benimsenen fıkıh anlayışları ise yaygınlık kazanamamıştır (417).

¹⁰ Bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramazân (Beyrut: Dâru’l-Marife, 1417/1997), 10, 247-293; M. Esat Kılıçer, “Ehl-i Re’y”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Eylül 2023); Hayrettin Karaman, “Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Eylül 2023).

¹¹ Bk. Ali Hasan Abdülkâdir, *Nazra ‘âmme fi târîhi’l-fikhî’l-İslâmî* (Kahire: Dâru’l-Kütübü’l-Hadîse, 1965), 224-225; Salim Ögüt, “Ehl-i Hadîs (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Eylül 2023); Karaman, “Fıkıh”. Krş. Kılıçer, “Ehl-i Re’y”; Ferhat Koca, “Mezhep (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Eylül 2023).

¹² Ali Hakan Çavuşoğlu, “Christopher Melchert ve Mezhep: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu”, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*, mlf. Christopher Melchert, drl. ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik, 2019), 46-47.

¹³ Söz konusu araştırmalar ve konuya dair farklı yaklaşımlar hakkında bk. Çavuşoğlu, “Christopher Melchert ve Mezhep”, 44-67; Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebi’nin*

2. Fıkıh Mezheplerinin Teşekkül Sürecinde Ehl-i Hadis'in "Re'y" Karşıtlığı

Ehl-i hadisin öncülerinden Süfyân b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) şöyle dediği nakledilir:

Kûfe'de Ebû Hanîfe [ö. 150/767], Basra'da Osman el-Bettî [ö. 143/760] ve Medine'de Rebîa b. Ebû Abdurrahman [ö. 136/753] ortaya çıkıncaya kadar her şey yolundaydı, ancak onlar gidişatı bozdular.¹⁴

İbn Uyeyne'ye nispet edilen bu söz ile acaba ne kastedilmektedir? "Yolunda olan" ve "bozulan" gidişattan ne anlamamız gerekiyor?

Çağdaş araştırmalarda yer alan ve İbn Haldûn'un tespitine dayanan "ehl-i Irak"ın (ve "ehl-i re'y"ın) zamanla "Hanefî mezhebi"ne dönüştüğü şeklindeki yaygın kanaatin iki ayrı kabulü içerdiği söylenebilir. Birincisi, Irak'ta müstakil fıkıh faaliyetlerinin yürütüldüğü iki ayrı merkez bulunduğu ve bunlardan birisi olan Basra'ya ve Basra fıkıh çevresine de kaynaklarda atıf yapıldığı halde Irak fıkının Kûfe çevresi ile sınırlı olarak anlaşılmasıdır. İkincisi, Irak fıkı denildiğinde akla gelen Kûfe ekolünün temsilcisi olarak Ebû Hanîfe'nin öne sürülmesi, yani Kûfe ekolünün Hanefî mezhebine dönüştüğü kabulüdür. Bu iki kabul ve algının nasıl ortaya çıktığını doğru anlamak için İslâm tarihinde yaşanan siyasî-itikadî gelişmeler ışığında bir değerlendirme yapmak kaçınılmazdır. Nitekim Hz. Osman'ın katlinden sonra yaşanan gelişmeler neticesinde Kûfe bir fitne ve bid'at merkezi olarak algılanmaya, Kûfeliler'in rivayet ettikleri hadislere bile şüpheyle bakılmaya başlanmış, buna karşın Kûfe dışındaki diğer merkezlerde (Basra, Şam, Mısır) sahih İslâm'ı temsil etmek üzere "Medine ilmi" öne çıkarılmıştır. Öte yandan hadis rivayetlerine mesafeli ve sorgulayıcı bir yaklaşım sergileyen Mu'tezile kelâmının Irak kökenli olması Kûfe fıkı ekolünün re'y ihtihadını çok kullanmak ve hadise karşı re'yi tercih etmekle itham edilmesinde etkili olmuştur. Ebû Hanîfe'nin güçlü bir tedris halkasına ve nüfûza sahip olması, görüşlerinin Kûfe dışında da yayılmaya başlaması, dolayısıyla ehl-i hadîs tarafından güçlü bir rakip olarak algılanması da eleştirilerin merkezine yerleştirilmesine katkıda bulunmuştur. Neticede sahâbeden itibaren ilmî bir gelenek olarak devam eden "hadis rivayeti", bu ilimle meşgul olan âlimlerin bazılarında göre daha özel bir anlam kazanmış ve kendilerine "ashâbü'l-hadîs" ya da "ehl-i hadîs" denilecek olan bu âlimler, re'y-hadis ilişkisini yeniden yorumlamak ve daha önceki fikhî faaliyetleri bu açıdan yeniden tasnif edip değerlendirmek suretiyle genelde İslam ilimleri, özelde fıkıh tarihini ehl-i hadîs merkezli olarak kurgulama, yani bir geçmiş inşası çabasına girişmişlerdir.¹⁵

Bu çaba acaba ne zaman başladı? Şayet yukarıda alıntılıdığımız sözün Süfyân b. Uyeyne'ye nispetiyle ilgili bir kuşku yoksa İbn Uyeyne'nin fıkıh alanında re'y kullanımını tamamen reddettiğini ve adı geçen fakihleri de sırf bu yüzden zemmettiğini söyleyebilir miyiz? Çağdaş fıkıh tarihi araştırmalarında öne sürülen ve klasik kaynaklarda da temellerini bulabileceğimiz farklı iddia ve yorumlar şimdilik bu soruya hem olumlu hem de olumsuz cevap vermeyi mümkün kılmaktadır.¹⁶ Bu durumda en azından şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki, şayet ehl-i hadîs mensuplarının bir geçmiş inşası çabasından söz edilecekse, İbn Uyeyne'nin ifadelerini nakleden Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ve İbn Hazm (ö. 456/1064) bu çabanın önemli aktörleri arasında sayılmalıdır. Nitekim Bağdâdî İbn Uyeyne'nin sözünü *Târîhu Bağdâd'* da Ebû Hanîfe aleyhinde söylenenlere ayırdığı uzun bölümün girişinde nakleder. İbn Hazm ise *el-İhkâm*'ın re'ye dayalı fıkıh anlayışının ve ehl-i re'y mensuplarının tenkidine ayırdığı bâbında nakleder ve "gidişatın bozulması" ifadesini "re'y kapısının açılması, re'y'in bir başvuru kaynağı haline gelmesi ve kıyası esas alarak Hz. Peygamber'in hadisine itiraz etmek" şeklinde yorumlar.¹⁷ İbn Hazm ile aynı coğrafya ve dönemde yaşayan Endülüs Mâlikîlerinden İbn Abdilber en-Nemerî'nin (ö. 463/1070) Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştiriler hakkındaki değerlendirmeleri ise ehl-i hadîs merkezli bir tarih kurgusuna açıkça işaret etmektedir.¹⁸

Bununla birlikte "ehl-i hadîs" adlandırmasının her konuda benzer yaklaşımlara sahip yekpare bir düşünce ekolünü ifade etmediği ve hadis-re'y ilişkisi bağlamında ehl-i hadîs tenkitlerinin sadece Ebû Hanîfe gibi re'y fıkının ilk temsilcileri ile sınırlı olmadığı unutulmamalıdır. Nitekim Mâlik b. Enes ve Şâfiî hadis-re'y ilişkisi açısından Ebû Hanîfe ve çevresinden farklı bir tavır benimsemelerine rağmen özellikle hadis rivayetleri arasında tercihte bulunma, bazı rivayetlerle amel etmeme ve rivayetleri

Teşekkül Süreci (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2015), 26-57.

¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd' ev Medîneti's-selâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 13/414-415; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-İhkâm fi uşûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Şâkir (Kahire: Matbaatü'l-Âsime, ts.), 2/789-790.

¹⁵ Ali Hakan Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü: III.-V. / IX.-XI. yy.* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 141-151.

¹⁶ Ahmed Hasan, *İslâm Hukukunun Doğuşu ve Gelişimi*, trc. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hüseyin Esen (İstanbul: İz, 1999), 145-148; Çavuşoğlu, "Christopher Melchert ve Mezhep", s. 49-54.

¹⁷ İbn Hazm'ın bir sonraki bölümde (*el-İhkâm*, 2/850-851) "Gün gelecek insanlar meşrikten ilim talebi için yola çıkacaklar ve 'Medine'nin âlimi'nden daha üstün birisini bulamayacaklar" mealindeki hadis rivayetinde kastedilen âlimin Mâlik b. Enes olduğuna dair Süfyân b. Uyeyne'ye nispet edilen sözün asılsız ve uydurma olduğunu ısrarla vurgulaması İbn Uyeyne'ye nispet edilen sözlerin güvenilirliği konusunda bir kuşku uyandırmaktadır.

¹⁸ Ebû Ömer Cemâleddin Yûsuf b. Abdullah İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İntikâ' fi fezâ'ili's-selâseti'l-e'immeti'l-fukahâ'*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1997), 184, 276-277, 288-291.

yorumlama noktasında ehl-i hadîsin kabul edemeyeceği ölçüde re'y fikhına yakındılar.¹⁹ Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) ve öncüsü olduğu Bağdat ehl-i hadîsinin eleştirileri zaman zaman Mâlik ve Şâfiî'ye de yöneliyor ama daha ziyade Şâfiî'nin öğrencileri ve takipçileri bu eleştirilere maruz kalıyordu. "Halku'l-Kur'ân" meselesi ve mihne olayı başta olmak üzere itikadî-kelâmî tartışmalar söz konusu olduğunda ise onların eleştiri okları, sadece bu konularda kendilerinden farklı düşünen geniş ashâb-ı re'y zümresine değil, benzer görüşlere sahip bazı ehl-i hadîs fakihlerine ve bu zümreye karşı net tavır almayan muhaddislere de yönelebiliyordu.²⁰

3. Fıkıh Mezheplerinin Teşekkülü ve Ehl-i Hadîs'in "Mezhep" Karşıtlığı

Sünnî fıkıh mezheplerinin teşekkülüne dair çağdaş araştırmalarda mezhepleşme sürecinin büyük ölçüde 4./10. yüzyılda tamamlandığı yönünde bir kanaatin hâkim olduğunu ifade etmiştik. Mâverdî (ö. 450/1058) 5./11. yüzyılda artık mezheplerin "istikrar" bulduğunu ima eder.²¹ Kendi döneminde sadece "dört Sünnî fıkıh mezhebinin" yaşadığını söyleyen Zehebî (ö. 748/1348) ise müctehid fakihlerin zamanla azaldığı, muhtasar türü eserlerin ortaya çıktığı ve fıkhıta taklid dönemine geçildiğini anlatırken verdiği örneklerle "mezhep fikhî" denilebilecek bu dönemin 4./10. yüzyılda başladığına işaret eder.²² Bir fıkıh mezhebinin teşekkül sürecini tamamladığını gösteren hususlardan birisi mezhebin ilk nesil fakihlerinin (imamlar) görüşleri, yani Kaya'nın ifadesiyle "mezhep birikimi" esas alınarak bu birikim üzerinde fikhî istidlal faaliyetinde bulunulması, daha doğrusu bu faaliyetin mezhep fikhinin üretilmesinde başlıca yöntem haline gelmesidir. Bazı mezhep imamlarının ilk nesil öğrencileri arasında ortaya çıktığı bilinen ve Okuyucu'nun "intisab" kavramını öne çıkararak izah etmeye çalıştığı bu fıkıh tarzının 4./10. yüzyıldan itibaren özellikle dört Sünnî fıkıh mezhebinin müntesibi olan fakihler arasında yerleşik hale gelmesi fıkıh tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı sayılır. Artık fikhî faaliyetler büyük ölçüde mezhep müntesibi fakihler tarafından ve mezhep imamı başta olmak üzere daha önceki bir grup fakihinin fikhî mesailerini (mezhep birikimi) esas/dikkate alınarak yürütülecektir. Dolayısıyla fikhî bilgiye (hüküm, fetvâ, kazâ vs.) ulaşma yöntemi ve kaynak anlayışıyla ilgili de yeni bir durum söz konusudur. Mezhebe müntesip bir fakih kaynak olarak sadece nasları değil mezhep birikimi içerisinde itibar ettiği belirli bir fikhî mesaiyi de dikkate alacak, aynı zamanda mezhep birikimine de farklı düzeylerde katkıda bulunmuş olacaktır.²³ İbn Haldûn, fıkıh mezheplerinin teşekkül sürecini anlatırken bu yeni gelişmeyi şöyle tasvir eder:

Bu dönemde her bir imamın mezhebi, o mezhebin müntesipleri (ehl-i mezheb) açısından müstakil bir ilim (ilm-i mahsûs) haline gelmiştir. Artık onlar için ictihad ve kıyas yolu kapandığı için onların [yeni bir yöntem] ihtiyacı vardı: Mezhep imamının görüşlerinden elde edilecek temel ilkelere (usûl) istinad ederek ve yeni meseleleri [mezhep birikimi içerisinde daha önce hükmü verilmiş] meselelere kıyas edip benzerlik ya da farklılıkları tespit ederek (tanzîr ve tefrik) hükümler ortaya koymak. Bunu yapabilmek için ihtiyaç duydukları şey ise güçlü bir meleke ve mümkün olduğunca imamın mezhebine bağlılığı (ittibâ).²⁴

Mezhep fikhinin yaygınlaşması ve adeta ana yol haline gelmesi fakihlerin naslarla ilişkisi ve ictihad sorumluluğu açısından yeni bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Başta Ebû Hanîfe olmak üzere hadisler arasında rivayet tenkidi dışında kriterlerle tercihte bulunan ve/veya onları yoruma tabi tutan fakihleri re'y ile hüküm verdikleri gerekçesiyle itham eden ehl-i hadîsin eleştirileri artık daha ziyade mezhep bağlılığı (taklid) konusuna ve re'y ile de olsa ictihada dayalı hüküm veren imamların yolundan gitmeyip ictihadı terk eden ve taklid yolunu benimseyen fakihlere yönelecektir. Nitekim ehl-i hadîsin önde gelen isimlerinden Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ*'da İmam Mâlik'in biyografisine ayırdığı bölümde, bir Mâlikî'ye nispet ettiği "İctihadın azalıp zorlaştığı günümüzde taklid edilmeye en layık kişi Mâlik'tir." sözünü ve ardından adını vermediği bir âlime (şeyh) nispet ettiği "Mezhep imamı ile mukallid arasındaki ilişki peygamber-ümme ilişkisi gibidir; imamına muhalefet etmesi helal değildir." sözünü naklettikten sonra bu yaklaşımı eleştirir. Zehebî'ye göre, farklı âlimlere ait bütün görüşleri öğrenip bunlar arasında tercihte bulunurken delile ittiba etmesi gereken ilim talipleri kimin daha bilgili olduğuna bakmadan ve bilinçli bir tercihe dayanmaksızın şahsî arzular, bir âlime duyulan saygı ve içinde yaşadıkları coğrafyanın örf ve kültürünün etkisinde kalarak bir

¹⁹ Ahmed Hasan, *İslâm Hukukunun Doğuşu ve Gelişimi*, 124, 208-212; Christopher Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindartık*, drl. ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik, 2019), 53-57, 136-138, 145-151, 203; Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, 7-10.

²⁰ Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 75-100, 151, 162-163.

²¹ Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *Edebü'l-kâdî*, thk. Muhyî Hilâl es-Serhân (Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1391/1971), 1/185-186.

²² Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 8/91-92; ayrıca bk. 14/298.

²³ Eyyüp Said Kaya, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fikhî İstidlal* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 2-4, 29-42, 56-78; Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 20-23, 53-57, 221-275. Mezhep müntesibi bir fakihinin naslar ile mezhep birikimi arasında kurduğu irtibatın, dolayısıyla mezhep fikhinin niteliği hakkında fikhî usulü ve hukuk tekniği açısından yapılmış bir izah için bk. İbrahim Kâfi Dönmez, "İslâm Hukukunda Müctehidin Naslar Karşısındaki Durumu İle Modern Hukuklarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 23-51.

²⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 420.

âlimi/mezhebi taklid etmeye başlamışlar ve artık Mağrib'de Ebû Hanîfe'nin mezhebine ya da Buhara ve Semerkant'ta Ahmed b. Hanbel'in mezhebine intisap etmek neredeyse imkânsız hale gelmiştir.²⁵

Zehebî'nin atıfta bulunduğu "Mâlikî" büyük ihtimalle Kādî İyâz'dır (ö. 544/1149). Nitekim Kādî İyâz, meşhur Mâlikî mezhebi tabakatı *Tertibü'l-medârik*'in girişindeki "Mâlik'in Mezhebi'ni Tercih Etmek, Mâlik'i Taklid Etmenin Gerekliliği ve Onun Diğer İmamlardan Üstünlüğü Hakkında" başlıklı bölümde, Zehebî'nin özet olarak nakledip eleştirdiği "ictihad zorlaştığı için bir âlimi/mezhebi taklid etmenin kaçınılmaz hale geldiği" tezini uzun uzadıya anlatıp savunur ve "peygamber-ümme ilişkisine benzediği için imama muhalefet edilemeyeceği" görüşünü de isim vermeden mezhebin önde gelen bir âlimine (ba'zu'l-meşâyih) nispet eder. Çünkü ictihad yoluyla dini öğrenip yaşamak (taabbüd) müslümanların çoğunun (âmmî, mübtedî ve mütefakkih) üstesinden gelebileceği bir sorumluluk değildir. Kendi döneminde taklid edilebilecek beş fıkıh mezhebi (beşincisi Zâhirî mezhebi) bulunduğunu ve bunlar arasında kendisine tabi olunmaya (ittiba, iktidâ) en layık olanın Mâlik'in mezhebi olduğunu belirten Kādî İyâz'a göre, müctehid olmayan bir kimse taklid edilmeye en layık âlimi/mezhebi araştırıp bularak ictihad sorumluluğunu da yerine getirmiş olacaktır.²⁶ Görüldüğü gibi Mâlikî mezhebine mensup bir fakih olan Kādî İyâz açısından herhangi bir sorun teşkil etmeyen, dahası kaçınılmaz olan taklid Zehebî açısından yanlış bir yoldur. Mezhep fikhının meşruiyetini ve gerekliliğini kabul eden fukahâyâ göre doğrudan naslara dayanarak değil, mezhep birikimini esas alarak yürütülen fikhî faaliyetler de bir tür ictihad kabul edilmekte ve faaliyetin türüne/niteliğine göre "müntesip (mezhepte) ictihad" ya da "tahrîc" gibi adlarla anılmaktadır.²⁷

Ehl-i hadîs eğilimine sahip fakihler ile herhangi bir fıkıh mezhebine müntesip fakihler arasındaki bu yaklaşım farkı ve çatışmanın temel unsurları ve etkileri varlığını tarih boyunca sürdürse de ilim zihniyetindeki dönüşümler çatışmanın taraflarını ve kapsamını değiştirecektir.²⁸ Nitekim ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasındaki mücadele zamanla yumuşamış, ehl-i re'yden sayılan mezhep müntesibi fakihler arasında imamın ya da mezhebin görüşlerinin dayandığı hadis rivayetlerini tespiti ya da bu görüşleri hadis delilleriyle güçlendirmeye yönelik çalışmalar erken dönemde başlamıştır. Bu süreçte ehl-i hadîs de belirli ölçüde ehl-i re'ye yakınlaşmış ve sonuçta kendi şahsî görüş ve fetvalarının kaydedilmesine bile karşı olan Ahmed b. Hanbel'i imam kabul eden bir fıkıh mezhebi ortaya çıkmıştır.²⁹ Öte yandan hemen her fıkıh mezhebi bünyesinde bir "ehl-i hadîs" çizgisinin (ehl-i hadîs Mâlikîler, ehl-i hadîs Şâfiîler, ehl-i hadîs Hanefîler gibi) tarih boyunca hep var olduğu görülmektedir.³⁰

5. Sıddîk Hasan Han'ın "Re'y'siz" ve "Mezhepsiz" Fıkıh Anlayışı/Arayışı

19. yüzyılda Hint alt kıtasında Hanefî mezhebi başta olmak üzere fıkıh mezheplerine karşı mücadelesiyle tanınan Ehl-i Hadîs Cemaati'nin temsilcilerinden Sıddîk Hasan Han, yazdığı eserler kadar sahip olduğu siyasî imkanları da kullanarak yürüttüğü neşriyat faaliyetleriyle bu coğrafyada ve İslâm dünyasının diğer bölgelerinde ehl-i hadîsin akaid ve fıkıh anlayışının yaygınlaşmasında etkili olmuştur.³¹ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin babası tarafından kurulmuş olup 18. yüzyıldan itibaren Hint alt kıtasındaki farklı düşünce hareketlerine ve cemaatlara kaynaklık eden Rahîmiyye Medresesi'nde eğitim gören Hasan Han, Dihlevî ve öğrencilerinin görüşlerinden etkilenmiştir.³² Ancak Ehl-i Hadîs Cemaati'nin öncüsü sayılan ve kendisini Dihlevîliğin devamı kabul eden Nezîr Hüseyin (ö. 1320/1902) gibi Hasan Han üzerinde de en etkili isim 18. yüzyıl ihya ve tecdid hareketlerinin Yemen'deki en önemli temsilcisi Şevkânî'dir (ö. 1250/1834).³³ Talebelerinden Abdülhak b. Fazlullah Benâresî'den aldığı dersler,

²⁵ Zehebî, *Siyer*, 8/90-94.

²⁶ Ebü'l-Fazl Kādî İyâz b. Mûsâ, *Tertibü'l-medârik ve takribü'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, thk. M. Tâvî et-Tançî vd. (Rabat: 1383-1403/1965-1983), 1/59-67.

²⁷ Bk. Ebü'l-Abbâs Şehâbeddin Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *el-İhkâm fi temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve taşarrufâtî'l-kâdi ve'l-imâm*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbâatü'l-İslâmiyye, 1387/1967), 260-263; Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ eş-Şâtîbî, *el-Muvâfaqât*, thk. Abdullah Dirâz (b.y.: el-Matbâatü'r-Rahmâniyye bi-Mısır, ts.), 4/164-165; Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, 14, 48-52.

²⁸ Bk. Tuncay Başoğlu, "George Makdisî (1920-2002)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 4 (2004) 98-99.

²⁹ Melchert, *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü*, 51-65. Hanefî mezhebi içerisinde hadis çalışmaları hakkında bk. Kaya, *Fikhî İstidlal*, 126-128, 142-151. Endülüs'te ehl-i hadîs ile Mâlikî fakihler arasında yaşanan mücadele ve yumuşama süreci hakkında bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Endülüs'te Re'y-Hadis Mücadelesi", *İslâmiyât*, 7/3 (Temmuz-Ağustos 2004), 59-74.

³⁰ Ehl-i hadîs Mâlikîler hakkında bk. Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, 13-15, 22-23, 28-30, 36-37, 151-163. Şâfiî mezhebi içindeki ehl-i hadîs çevreler hakkında bk. Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, 319-337, 509-510.

³¹ Hayatı ve eserleri hakkında bk. Sıddîk Hasan Han, *Ebcü'dü'l-ulûm*, nşr. Abdülcebbâr Zekkâr (Dımaşk: Menşûrâtü Vezâreti's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l-Kavmî, 1978), 2/271-280; a.mlf., *el-Hiştâ fi zikri's-şihâhi's-sitte* (thk. Ali Hasan el-Halebî, Beyrut-Amman: Dâru'l-Cil - Dâru Ammâr, ts.), 471-485; a.mlf., *et-Tâci'l-mükelle min cevâhiri me'âşiri't-tirazi'l-âhiri ve'l-evvel* (Katar: Vezâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1428/2007), 535-545; ayrıca bk. Abdülhamit Birşık - Cüneyt Eren, "Sıddîk Hasan Han" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 4 Eylül 2023).

³² Dihlevî ve takipçilerinin etkisi, fıkıh anlayışları ve başta Hanefîler olmak üzere dönemlerindeki mezhep müntesibi fakihlere yönelik eleştirileri hakkında bk. Birşık, "Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü", 4, 7-8, 55-57; Aydın, *Dihlevîlik*, 101-102, 128-146, 189-310, a.mlf., "Ehl-i Hadis Cemaati", 2-6, 18-19.

³³ Ehl-i Hadis Cemaati ve Sıddîk Hasan Han üzerindeki Şevkânî etkisi hakkında bk. Aydın, "Ehl-i Hadis Cemaati", 1-22; a.mlf., *Dihlevîlik*, 407-447.

kitapları ve aralarındaki yazışmalar vasıtasıyla Şevkânî'nin tüm ilmî birikimine vâkıf olan Hasan Han'ın eserlerinin önemli bir kısmı Şevkânî'nin eserleri esas alınarak yapılmış çalışmalardan oluşmakta ve hemen her konuda onun görüşlerini tekrar etmektedir.³⁴ Bütün bunlarla birlikte kendisinden söz ederken aşırı övgü ve bağlılık ifadeleri kullanması³⁵ Hasan Han ile Şevkânî arasında, kendisinin sürekli eleştirdiği mezhep müntesibi fakihler ile mezhep imamları ve mezhep birikimi arasındaki intisap ilişkisine benzer bir bağlılık olduğunu düşündürmektedir. Öte yandan Hasan Han'ın hem re'y, taklid, icmâ ve kıyası tümüyle reddeden Dâvûd ez-Zâhirî ve İbn Hazm'ın hem de bu konularda daha dengeli bir yaklaşıma sahip olan Zehebî, İbn Teymiyye ve İbnü'l-Kayyim'in görüş ve eserlerine bir arada atıfta bulunması eklektik bir yaklaşım olarak değerlendirilebileceği gibi bir "ehl-i hadîs mezhebi" kurgulama çabasının ürünü olarak da görülebilir.

Şirk, bid'at ve taklidi üç büyük sapkınlık olarak nitelendiren Sıddîk Hasan Han bütün eserlerinde iki konuyu sürekli vurgular: Birincisi Kur'an ve hadis metinleri (naslar) mutlak otorite kabul edilmeli ve re'y ictihadı tamamen devre dışı bırakılmalı, ikincisi taklid ve mezhep bağlılığı kesinlikle terk edilmeli. Bu vurgunun en dikkat çekici olduğu yer bir tür akaid kitabı olarak kaleme aldığı *ed-Dînü'l-hâlis* adlı kapsamlı ve bir o kadar da karmaşık eserdir. Hasan Han "ihlas ve tevhidin manasını açıklamak; şirk, bi'dat ve taklidden ibaret olan dalaleti reddetmek" amacıyla yazdığını belirttiği eserin neredeyse bütün bölümlerinde konuyu bir şekilde re'y ictihadı, taklid ve mezhep fikhına getirmekte, bunları bid'at olarak tanımlamakta, hatta doğrudan şirk ve küfürle irtibatlandırmaktadır.³⁶ Öyle anlaşılıyor ki bu itham bir fıkıh mezhebine müntesip olan ve ilim tahsiliyle meşgul olmayan sıradan müslümanlar (âmmî) ile ilim tahsili aşamasında bulunan öğrencileri de kapsamına almaktadır.³⁷ Hasan Han'ın fıkıh tarihinin doğal akışına ters ve fıkıh bir ilmî disiplin olmaktan uzaklaştıracak, belki de tümüyle işlevsiz hale getirebilecek olan "mezhepleri tümüyle terk etme" teklifini nasıl anlamalıyız? Bu teklif ne kadar gerçekçidir?

5.1. Fıkıh Nedir? Ya da Ne Değildir?

Sıddîk Hasan Han'ın konuya yaklaşımının tipik bir göstergesi *Ebcedü'l-ulûm*'un ilimlerin tanımına ayırdığı cildinde yer alan "İlmü'l-Fıkıh" başlıklı bölümdür.³⁸ Bu bölümü adeta fıkıhı tanımlamak ve fıkıhın "ne olduğunu" anlatmak için değil "ne olmadığını" anlatmak için yazmıştır. Önce doğrudan Tehânevî'nin (ö. 1158/1745'ten sonra) *Keşşâfû istilâhâtî'l-fünûn*'undan ve Taşkôprizâde'nin (ö. 968/1561) *Miftâhu's-saâde*'sinden fıkıhın tanımını, mevzuu ve gayesi ile ilgili bölümleri aktarır ve Taşkôprizâde'nin şu ifadeleriyle bu kısmı sonlandırır:

Ümmet-i Muhammed Ebû Hanîfe, Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen dört fıkıh mezhebini makbul ve sahih saymıştır. Bunlardan en tercihe şayan olanı ise Hanefî mezhebidir... Bununla birlikte fûrûda [fıkıhta] bunlardan herhangi birini taklid eden kimse, kendi mezhebinin yanlış olma ihtimali olsa da en doğrusu olduğunu, diğer/muhalif mezhebin ise doğru olma ihtimali olsa da yanlış olduğunu kabul etmesi gerekir. İtikâdiyyât söz konusu olduğunda ise kendi mezhebinin kesinlikle doğru, muhalif mezhebin de kesinlikle yanlış olduğu kanaatine sahip olmalıdır.³⁹

Hasan Han her iki eserden bu alıntılarını yaptıktan sonra fıkıhın tanımı ve mevzuuna dair hiçbir yorum ve katkı yapmadan fıkıh mezhepleri hakkındaki değerlendirme ve kanaatlerini şöyle ifade eder:

Mezhepler içinde en doğru ve en sağlam olan, ittiba edilmeye ve bağlanmaya en layık olan "ehlü'l-hadîs ve'l-Kur'ân" tarafından benimsenen yoldur. Mezheplerden birisini tercih etmek delile dayanmayan bir zorlamadır (tahakküm). Halbuki doğruluk açısından dört mezhebin tamamı aynı düzeydedir. Bütün insanların [müminlerin] sorumlu olduğu şey, alimlerin re'y ve sözlerine ittiba ya da onların Kur'an ve hadislerle muhalif ictihadlarına uymak değil, Kitap ve sünnetin sarîh naslarına ittiba etmektir.⁴⁰

³⁴ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcü'l-mükellel*, 448; Birşık-Eren, "Sıddîk Hasan Han"; Aydın, "Ehl-i Hadis Cemaati", 15. Sıddîk Hasan Han'ın bu makalede incelenen görüşleri ve ilmî faaliyetinin Şevkânî'ninkilerle ne kadar benzerlik arz ettiğini görmek için bk. Nail Okuyucu, "Şevkânî'nin İslah Düşüncesinin Ana Hatları ve Fıkıh Usûlü Anlayışını Dönüştürme Yönündeki Gayretleri", *Modernleşme Protestanlaşma ve Selefileşme: Modern İslam Düşüncesinde Nassın Araçsallaştırılması*, ed. Mürteza Bedir vd. (İstanbul: İSAR, 2019), 241-253; a.mlf., "Mezhebe Karşı İctihad: Şevkânî'nin İctihad Düşüncesi ve Mezhep Eleştirisi", *DİVÂN İlmî Araştırmalar* 28/1 (2010), 177-211.

³⁵ Hasan Han'ın farklı eserlerinde Şevkânî'nin adının geçtiği yerlerde rastlanabilecek bu tür ifadeleri bir arada görmek için bk. Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 201.

³⁶ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, ts.), 1/22; 2/344-355; 3/36-42, 50-72, 168-170, 216-223, 236-375, 537-552; 4/108-390. Hasan Han, eserinin sistematik açıdan düzensiz ve dağınık olmasına rağmen daha önce yazılmış eserlerden daha iyi bir seviyede olduğunu iddia eder (*ed-Dînü'l-hâlis*, 1/5-6).

³⁷ Sıddîk Hasan Han çoğu yerde "câhil mukallidler" ile "taklid ilmi ile meşgul olanları" peş peşe zikreder ve ikinci grubun sorumluluğu daha fazla olmak kaydıyla her iki grubun da bu bidatin yayılmasında vebali olduğunu söyler (mesela bk. *ed-Dînü'l-hâlis*, 4/222, 226-227).

³⁸ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 2/400-413.

³⁹ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 2/402.

⁴⁰ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 2/402.

Yaygın kullanımından farklı olarak burada “Ehlü'l-hadîs ve'l-Kur'ân” şeklinde adlandırdığı ehl-i hadîsin “mezhepler arasında en doğru yol” olduğunu belirtmesine rağmen hemen ardından mezheplerden birini tercih etmenin doğru olmadığını söylemesi ya tutarsız bir yaklaşım ya da Hasan Han'ın “fıkıh” kavramı gibi “mezhep” kavramı üzerinde de titiz bir ilmî tahlil yapmadığı şeklinde yorumlanabilir. Nitekim “İlmü'l-fıkıh” başlığı altında sistematik bir anlatım gözetmeyen Hasan Han, bu değerlendirmenin ardından fıkıh mezheplerine müntesip fakihlerce kaleme alınan fıkıh kitapları ile hadis kitaplarının mukayesesini yapar, taklidin neden ortaya çıktığını ve neden yanlış olduğunu izaha çalışır, mezhep imamlarını ve alimlerini ictihad-taklid açısından değerlendirir, edille-i şer'iyyenin dört değil iki olduğunu iddia eder ve nihayet tüm bu anlattıklarının doğruluğu ve tercih edilmesi gereken mezhebin (el-mezhebül-muhtâr) bu olduğu konusunda kaynak/şahit olarak okuyucuyu İbn Teymiyye ile talebesi İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350), onların izinden giden hadis ve Kur'an âlimlerinin ve “hassaten” Yemenli imamlar ile talebelerinin kitaplarına yönlendirir. Sonra da İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinden “İlmü'l-Fıkıh” başlıklı bölümü olduğu gibi iktibas eder.⁴¹

Fıkıhî bir ilim olarak ele aldığı ansiklopedik sözlüğünde bu ilmin tanımı üzerinde durmayan Hasan Han, görüşlerine ve kitaplarına büyük ihtimam gösterdiği Şevkânî'nin *İrşâdü'l-fuhûl* adlı fıkıh usulü eserinin ihtisarı mahiyetindeki *Tahsilü'l-Husûl*'l-me'mûl'ünde de Şevkânî'nin naklettiği, yaygın olarak kullanılan fıkıh tanımını aktarmakla yetinir.⁴² *ed-Dînü'l-hâlis*'in “Sünnete Sarılma ve Bid'atten Kaçınma” başlıklı ikinci kısmında yer alan “İlim ve Türleri” başlıklı bölümde ise şöyle bir tanım getirir:

Sözlükte “anlamak (fehmi)” manasına gelen fıkıhın şer'î ıstılahtaki karşılığı “Allah ve Resûlü'nün muradına uygun şekilde Kitap ve sünneti anlamak”tır. Yoksa maksat günümüzde benimsenen ıstılah anlamı değildir. Çünkü bu manaya göre fıkıh ya sırf rey ya da üstün kimselerin (fudalâ) ictihadı demektir.⁴³

İslam'ın ilk döneminde “dünyayı terk eden ve ahireti tercih eden zâhid” anlamına gelen fakih kelimesinin zamanla “nikah, alış-veriş, köle azadı gibi meseleler hakkında yazılanları okuyan kişi” manasında kullanılmaya başlandığını ve böylece gerçek anlamından uzaklaştığını iddia eden Hasan Han'ın burada da fıkıh ilminin mahiyetini ortaya koymaya yönelik tam bir tarif yapmadığı söylenebilir.⁴⁴ Hasan Han bir başka eserinde şer'î ilimleri (ilmü's-şer') tefsir ve hadis ile sınırlayıp fıkıhî dünyevî ilimlerden sayarken⁴⁵ de muhtemelen kendi yaptığı eksik fıkıh tanımını değil fıkıhın yaygın olarak kabul edilen ıstılah anlamını esas alıyor olmalıdır; aksi halde çelişkiye düşmüş olur.

5.2. Re'y, Taklid, İctihad ve Mezhebe İntisap

Siddîk Hasan Han re'y ile hüküm vermenin Kur'an ve sünnete muhalefet etmek anlamına geldiğine ve bir bid'at olduğuna dair sahâbe, tabiîn ve sonraki nesillere mensup âlimlerden pek çok söz ve rivayet nakleder. Bunlar arasında Hz. Peygamber'e nispet edilen hadisler de vardır.⁴⁶ Buradan hareketle re'yin dini anlama ve yaşama konusunda müracaat edilebilecek meşrû bir bilgi kaynağı (ilim) olmadığı sonucuna ulaşır. Ardından Nisâ sûresinin Allah'a, Resûlü'ne ve ülü'l-emre itaati emreden 29. âyetini naklederek re'ye başvurmanın Allah ve resûlüne itaatsızlık anlamına geleceğini ima eder. Hasan Han'a göre “... *Bugün dininizi ikmâl ettim, nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam'ı tercih ettim...*” (el-Mâide 5/3) âyeti ise re'yin dinde yeri olmadığı, Allah'ın bu dini tamamlamasından sonra ihdâs edilmiş ve dine katılmış bir bid'at olduğu hususunda apaçık ve en güçlü delildir. Zira aksini iddia etmek Allah'ın dininin tamamlanmadığını söylemek anlamına gelecektir.⁴⁷

Söz konusu âyetlere göre taklidin de dinde yeri olmadığını iddia eden Hasan Han re'yi delil ve rivayetin tamamlayıcısı değil mukabili olarak görür. Taklid ise rivayet ile değil re'y ile amel etmektir. Çünkü mukallid (kendisi ictihad etmeyip bir müctehidi taklid eden kimse) bir başka insanın sözünü/görüşünü delilini sorgulamaksızın kabul etmektedir. Şayet mukallid müctehidin esas aldığı delili de sormuş olsaydı o zaman onun re'yine değil naklettiği rivayete tabi olmuş olacaktı. Müctehid konu hakkında Kur'an ve sünnetten bir delil bulamadığı için zarureten re'y ictihadına başvurmuşsa ya da ictihadında hata etmişse mazurdur, hatta gereken çabayı gösterdiği için sevaba da nail olur. Halbuki o müctehidi taklid eden kişi delile değil hata eden bir müctehide

⁴¹ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ülûm*, 2/402-406.

⁴² “Fıkıhın ıstılahı anlamı, tafsilî delillerinden istidlal yoluyla elde edilen şer'î hükümleri bilmektir”. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hak min 'ilmi'l-uşûl*, thk. Ebû Hafs Sâmî b. el-Arabî el-Eserî (Riyad: Dâru'l-Fadlî, 1421/2000), 1/58; Siddîk Hasan Han, *Huşûlü'l-me'mûl min 'ilmi'l-uşûl* (İstanbul: el-Matbaatü'l-Cevâib, 1296), 4. Şevkânî'nin ıslah düşüncesinde fıkıh usulünün yeri ve tanımı hakkında bk. Okuyucu, “Şevkânî'nin ıslah Düşüncesinin Ana Hatları”, 241-253.

⁴³ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/236.

⁴⁴ Hasan Han söz konusu eserin farklı yerlerinde fıkıh ilminin ilimler arasındaki yeri ve fakihin vasıfları hakkında pek çok görüş nakleder, ama yine kendisi “efrâdını câmi ağyârını mâni” bir tanım yapmaz (bk. *ed-Dînü'l-hâlis*'in 3/288-292; ayrıca bk. 3/552-555).

⁴⁵ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ülûm*, 2/337.

⁴⁶ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 4/243-251; ayrıca bk. 4/152-179.

⁴⁷ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 4/250-251.

tabi olmuştur ve kıyamet gününde neye dayanarak böyle amel ettiği sorulduğunda verecek bir cevabı yoktur.⁴⁸ *ed-Dînü'l-hâlis*'de bir mukallid ile delile ittiba eden bir kimse arasında bir münazara kurgulayan Hasan Han, taklidin meşrû bir yol olduğuna dair ileri sürülen tüm aklî ve naklî delilleri mukallidin ağzından sıraladıktan sonra bunları tek tek çürütmeye çalışır.⁴⁹ Ardından mezheb müntesibi mukallidlerin naslarla “oynadıklarına” dair iddiasını ferî meselelere dair bazı örnekler üzerinden ispata çalışır.⁵⁰

Özellikle müteahhirûn döneminde üretilen fıkıh kitaplarının mezhep fikhinin, dolayısıyla taklidin yaygınlaşmasını sağladığını söyleyen⁵¹ Hasan Han'a göre ilk dönemlerde müctehidler taklide ihtiyaç duyulmasının sebebi sahih hadislerin ve âsârın henüz tedvin edilmemiş olmasıdır. Daha sonra tedvin edilen hadis kitapları ise her seviyedeki müslümanın dinî bilgi ihtiyacını karşılamak için yeterlidir.⁵² Öte yandan şer'î delillerden hüküm çıkarmanın yollarını öğreten, dolayısıyla icthad melekesi kazandırması beklenen fıkıh usulü de amacından uzaklaşarak müctehid derecesindeki fakihleri mukallit durumuna düşüren, naslardan uzaklaştırıp re'ye mahkûm eden ve yalnızca eskilerin görüşlerini aktaran bir ilim haline gelmiş, kuralları tartışılmaz kesin doğrular olarak telakki edilir olmuştur. *Tahsîlü'l-me'mûl*'ün girişinde Şevkânî'nin bu konudaki eleştirilerini aynen tekrarlayan⁵³ Hasan Han *Ebcedü'l-ülûm*'da ise fıkıh usulü hakkındaki genel geçer görüşleri aktarır ve yalnızca ehl-i hadîsin bu alanda zayıf kaldığı iddiasına itiraz ederek en iyi fıkıh usulü eserinin Şevkânî'nin kitabı olduğunu vurgular.⁵⁴

Dinî bilginin kaynağı olarak sadece Kur'an ve sünneti kabul eden Sıddîk Hasan Han, âlimlerin büyük bir çoğunluğunun “edille-i şer'iyeye” kapsamında üçüncü ve dördüncü kaynak/delil olarak kabul ettiği icmâ ve kıyası reddeder. Sahâbe icmâ hüccet olmakla birlikte mutlak olarak icmâ ve kıyası şer'î delil kabul etmenin hiçbir dayanağı yoktur. Ayrıca sahâbeden sonraki nesillerde icmân gerçekleşmesi aklen imkânsız olduğu gibi fiilen de vâki değildir. Bu yüzden inkârı küfrü gerektirmez.⁵⁵ İcmadan söz edilecekse de bu ancak taklid bid'ati ortaya çıkmadan önce yaşayan müctehidler dönemi için mümkün olabilir, yoksa mezhep mukallidi fakihlerin icma açısından bir kıymeti yoktur.⁵⁶ Kıyası reddeden Nazzâm ve Dâvûd ez-Zâhirî gibi âlimlerin doğru anlaşılması gerektiğini belirten Hasan Han fikhî kıyası kesin şekilde reddeder. Ancak nassın kapsamına girmekle birlikte açıkça zikredilmeyen hususların nassa ilhakı niteliğindeki istidlâl türlerinin kıyas olarak nitelendirilmesinin yanlış olduğunu, bir mezhebe taassup derecesinde bağlı olmayan fakihlerin bütün fikhî meselelerin hükmünü bu yolla Kur'an ve sünnette bulabileceklerini ve Allah'ın dinini tamamladığını ifade eden âyetlerin buna işaret ettiğini iddia eder.⁵⁷ Hasan Han'a göre, gerek icmâ ve kıyası asıl kabul ederek dinî konularda icthada dayalı hüküm vermek gerekse hakkında hadis rivayetlerinin bulunduğu konularda herhangi bir gerekçeyle bu rivayetleri terk ederek re'y icthadına başvurmak Allah ve Resûlü'ne karşı gelmek demektir ki, bu şeytanın davet ettiği ve kişiyi cehenneme götürecek bir yoldur.⁵⁸ İcmâ veya kıyasa ancak nasları desteklemek amacıyla ya da bilgi eksikliği sebebiyle ilgili bir nassa ulaşamadığı zaman zarureten ve belirli şartlar çerçevesinde başvurulması gerekir. Çünkü Kur'an âyetleri ve hadisler tarihin herhangi bir döneminde müslümanların karşılaştığı ve karşılaşıacağı tüm meselelerin çözümlerini bünyesinde barındırmaktadır. Bunun aksini iddia ederek karşılaştıkları pek çok meselenin hükmünü doğrudan naslarda bulamadıkları gerekçesiyle re'y icthadına başvuran ya da müntesibi oldukları müctehid âlimin/mezhebin görüşlerini taklid eden fakihlerin itibar ettiği kıyasların büyük bir kısmı muhkem âyetlerin zahirine ve hadislere muhaliftir.⁵⁹

5.3. Mezhep İmamları, Mezhepler ve Mezhep Müntesibi Fakihler/Mukallidler

Sıddîk Hasan Han'ın re'y, taklid ve mezhebe intisap konularındaki eleştirileri büyük ölçüde mezheplerin teşekkül süreci tamamlandıktan sonra yaşayan mezhep müntesibi fakihlere ve onların mezhep birikimini esas alarak yürüttükleri fikhî faaliyetlere yöneliktir. Ebû Hanîfe de dahil olmak üzere mezhep imamlarını bu eleştirilerin dışında tutmaya özen gösterir ve onların nasları esas alarak icthad ettiklerini, re'ye dayalı bir fıkıh üretmediklerini ve taklide karşı olduklarını ispata çalışır. Hasan Han'a göre dört mezhep arasında Hz. Peygamber'in sünnetine uygunluk bakımından en önde geleni Ahmed b. Hanbel'in

⁴⁸ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 4/252-255.

⁴⁹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 4/292-308.

⁵⁰ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 4/308-323.

⁵¹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/245.

⁵² Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ülûm*, 2/403.

⁵³ Şevkânî, *İrşâdü'l-fihûl*, s. 53-54; Sıddîk Hasan Han, *Husûlü'l-me'mûl*, 3-6.

⁵⁴ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ülûm*, 2/70-78.

⁵⁵ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ülûm*, 2/405; a.mlf., *Huşûlü'l-me'mûl*, s. 66-74.

⁵⁶ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 4/221.

⁵⁷ Sıddîk Hasan Han, *Huşûlü'l-me'mûl*, 159-160.

⁵⁸ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/36-42.

⁵⁹ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/69, 219; a.mlf., *Zührü'l-muhtî min âdâbi'l-müftî*, thk. Ebû Abdurrahman el-Bâtnî (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000), 58.

mezhebidir; çünkü o ya Hz. Peygamber'den rivayet edilen bir hadise ya da bir sahâbî kavline dayanarak fetvâ vermiş, asla re'yine dayanarak bir görüş ileri sürmemiştir. Bu açıdan ikinci sırada Şâfiî'nin mezhebi, üçüncü sırada da Mâlik'in mezhebi gelir. Hasan Han'ın re'ye en çok müracaat edilen mezhebin Ebû Hanîfe'ye "nispet edilen" mezhep olduğunu söyleyip Ebû Hanîfe'nin bizzat re'ye dayalı bir fıkıh kitabı "yazmadığını" vurgulaması ilginçtir. Hanefî mezhebine nispet edilen fetvâ/fıkıh kitapları onun mezhebine müntesip fakihlerce kaleme alınmış, bu kitaplardaki re'ye dayalı hükümler gün geçtikçe artmış ve giderek sünnetten uzaklaşmışlardır.⁶⁰ Öte yandan *Ebcedü'l-ülûm*'da dört mezhep imamı ve müntesipleri ile önde gelen müctehid fakihlerin kısa biyografilerine yer verdiği "Ulemâü'l-Fıkıh" bölümünde diğer üç imamın üstün özelliklerinden söz edip Kur'an ve sünnete dayanan icthadlarına vurgu yapan Hasan Han'ın ilk sırada yer verdiği Ebû Hanîfe'nin hadis konusunda zayıf olduğunu, Arap dilini yeterince bilmediğini ve müntesiplerinin iddialarının aksine herhangi bir sahâbîden ilim tahsil etmediğini vurgulaması dikkat çekicidir. Aynı şekilde sadece Ebû Hanîfe biyografisi içerisinde herhangi bir imamı ve mezhebini tercih etmenin ilmî bir değeri olmadığı, bu tür hurafelerin mezhep mukallidleri tarafından uydurulduğu, mezhepler arasında herhangi bir tercih yapmanın doğru olmadığı gibi re'y ve mezhep fıkhına muhalif görüşlerini dile getirmesi de anlamlıdır.⁶¹ Hasan Han ayrıca fıkıh mezheplerini dörtle sınırlandırmanın yanlışlığını, sünnete uydukları ölçüde İbn Huzeyme, Süfyân es-Sevrî ve Taberî mezheplerine de en az dört mezhep kadar itibar edilebileceğini, ancak bu mezheplerden herhangi birisini bütün görüşleriyle ve bir bütün halinde tercih etmenin hiçbir dayanağı olmadığını sürekli vurgular.⁶²

Hasan Han'a göre sahâbe, tabiîn ve tebe-i tâbiîn nesillerinden sonra fıkıhta icthad yerine taklid yaygınlaşmaya başlamış ve bu gidişatı fark eden mezhep imamları kendi görüşlerinin ya da herhangi bir müctehid âlimin görüşünün taklid edilmesine karşı çıkmışlar, kendi icthadlarının mutlaka Kur'an ve hadisler ışığında değerlendirilmesi ve şayet kendi görüşlerine muhalif bir nas varsa mutlaka ona uyulması gerektiğini söylemişlerdir. Nasıl ki taklid Hz. Peygamber'in methettiği üç hayırlı nesilden sonra ortaya çıktıysa "dört imamın mezhebine bağlılık" fikri de mezhep imamlarından sonra ortaya çıkmıştır. Mezhep imamları taklidi yasakladıkları halde, onları taklid ettiklerini ileri sürenler bu yasak konusunda imamlarına muhalefet edip onları taklid etmeyi vacip saymışlardır.⁶³ Bu görüşlerini delillendirmek amacıyla Hasan Han, Halife Hârûn er-Reşîd'in bütün müslümanları İmâm Mâlik'in mezhebine yönlendirme konusundaki teklifinin Mâlik tarafından reddedildiğine dair meşhur rivayeti de nakleder.⁶⁴

18. yüzyıl ihya ve tecdid hareketlerinin önemli simalarından Sâlih b. Muhammed el-Füllânî'nin (ö. 1218/1803) mutaassıp mezhep müntesiplerini takliden ve bu sebeple aralarına giren tefrikadan uzak durmaları konusunda uyarmak amacıyla kaleme aldığı *İkâzü himemi üli'l-ebâr li'l-iktidâ' bi-Seyyidi'l-mühâcirîn ve'l-ensâr* adlı eserinden uzun alıntılar yapan Sıddîk Hasan Han taklidin câiz, hatta vâcip olduğunu savunanların delillerini çürütmeye çalışır.⁶⁵ Füllânî'den yaptığı alıntıyı bitirdikten sonra mezhep müntesibi fakihlerin aslında kendi imamlarına muhalefet ettiklerini, mezhep imamlarını doğru bir şekilde taklid edenlerin ise aslında Kur'an ve sünnete ittiba edenler olduğunu ileri sürer. Bu görüşlerin delilleriyle birlikte aslında Şevkânî'nin eserlerinde de bulunabileceğini, ancak onun kitaplarını çoğaltmak ve okumak konusunda Hindistan'da baskı altında olduklarını kaydeden Hasan Han, taklidin cevazına dair deliller ve bunların tenkidi hakkında Şevkânî'nin *el-Kavlü'l-müfid fi edilleti'l-ictihâd ve't-taklîd* adlı eserinden de uzunca bir alıntı yapar.⁶⁶

Sıddîk Hasan Han'ın fıkıh mezhepleri bağlamında eleştirdiği bir başka husus, dört mezhepten her birisine müntesip âlimleri tanıtmak, dolayısıyla söz konusu mezhebin tarihini inşa etmek amacıyla yazılan tabakat kitaplarının mezhep taassubuyla kaleme alınması ve kendilerinden olmayanları öyleymiş gibi göstermeleridir. Dahası Hasan Han, bu tabakat kitaplarında bir mezhebin önde gelen temsilcileri (eimme) arasında sayılanlardan çoğunun aslında bir mezhebe intisap etmeyen müctehid âlimler oldukları halde fitne endişesiyle başka bir müctehide veya bir mezhebe nisbet edilmeyi kabullenmek durumunda kaldıklarını iddia eder ve onları isim vermeden dolaylı olarak eleştirir.⁶⁷ Ona göre müctehid âlimlerin bir kısmı taklidin ve mezhebe intisabın câiz olmadığını açıkça belirtirken bazıları başlarına bir sıkıntı gelmesinden ya da kadılık, müftülük ve müderrislik gibi makamları kaybetmekten korktukları için sessiz kalmışlar, bu yüzden bu bid'at bütün İslam ülkelerinde yayılmıştır.⁶⁸

⁶⁰ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/350-351.

⁶¹ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ülûm*, 3/121-125. Dört mezhep imamının biyografilerini *el-Hıttâ ve et-Tâci'l-mükellel* adlı eserlerinde daha geniş bir şekilde ele alan Hasan Han'ın *el-Hıttâ*'da özellikle Mâlik b. Enes'e diğerlerine nazaran oldukça uzun bir bölüm ayırması dikkat çekicidir (bk. *el-Hıttâ*, 411-428).

⁶² Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ülûm*, 2/402-430; 3/122, 159-160; a.mlf., *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/350, 357.

⁶³ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/236-237; 4/180-183, 228-231, 233-235.

⁶⁴ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 4/221.

⁶⁵ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 4/169-190. Füllânî ve söz konusu eseri hakkında bir değerlendirme için bk. Ahmet Aydın, "18. Yüzyıl Medinesi'nde Mezhebe Yönelik Eleştiriler: Füllânî Örneği", *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı-III*, ed. Teceli Karasu ve Mahsum AYTEPE (İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2021), 425-439.

⁶⁶ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 4/197-220.

⁶⁷ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ülûm*, 2/404-405.

⁶⁸ Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 4/221-226.

5.4. “Fırka-i Nâciye”: Ehl-i Hadîs Mezhebi/Cemaati

Sıddîk Hasan Han'a göre, bütün müslümanların sapkınlık üzerinde birleşmeyeceğini, Allah'ın yardımının cemaat üzerinde olacağını ve bu cemaatten ayrılan bütün yolların cehenneme götürüleceğini ifade eden hadiste⁶⁹ ve yetmiş üç fırka hadisinde⁷⁰ işaret edilen, örnek alınması gereken ve kurtuluşa erecek olan tek cemaat (*fırka-i nâciye*) ehl-i hadîstir. Zâhirîler başta olmak üzere ehl-i hadîsin yolundan giderek taklidi terk edip sünnete tâbi olan bütün âlimleri ve erken dönem ilim ehli sûfleri bu seçilmiş zümre içinde gören Hasan Han, fıkıh mezheplerine müntesip fakihlerin, özellikle de kendi yaşadığı dönemde Hindistan'da yaygın olduğu üzere aşırı mezhep taassubuna sahip olanların bu kapsamda değerlendirilemeyeceği kanaatindeydi.⁷¹ *ed-Dînü'l-hâlis* adlı eserinde bazı sahâbîler hakkında bilgiler verdiği “Menâkıbü's-Sahâbe” bölümünün ardından “Menkıbetü Ehl-i-hadîs'in-Nebevî” başlıklı bir bölüm açan Hasan Han, konuyla alakalı gördüğü pek çok hadis rivayetini naklettikten sonra yine ehl-i hadîsi “fırka-i nâciye” ve “dini islah etmekle müjdelenen garipler”, fıkhîta re'y ve mezhebe intisap yolunu benimseyen çoğunluk müslümanları da “ehl-i bid'at” olarak tanımlamaktadır.⁷²

Mezhebe intisabı tümüyle reddedip taklid kapsamında değerlendiren Sıddîk Hasan Han'ın her vesileyle bir “ehl-i hadîs” mezhebinden söz edip en doğru yol olarak işaret etmesi acaba tutarlı bir yaklaşım mıdır? İlk bakışta mezheplerin dışında kalarak sadece Kur'an ve sünnete ittiba eden müctehid âlimler topluluğuna işaret ediyor gibi görünen bu tür ifadeler, özellikle Hasan Han'ın eserlerindeki bağlamları ve yaşadığı dönem dikkate alınarak değerlendirildiğinde onun aslında 19. yüzyıl Hindistan'ında Hanefî cemaatlere karşı bir mücadele veren Ehl-i Hadis Cemaati için bir geçmiş inşa etmeye, dolayısıyla “ittiba” edilmesi gereken bir mezhep kurgulamaya çalıştığı söylenebilir.

Ebcedü'l-ulûm'da “İlmü'l-fıkıh” başlığı altında fıkıh ilmini tanımlamak yerine fıkıh mezheplerine yönelik tenkitlerini sıralayan Hasan Han'ın bir yandan dört mezhep arasında tercihte bulunmanın temelsiz olduğunu söyleyip diğer yandan ehl-i hadîsi “mezhepler arasında en doğru yol” şeklinde nitelemesinin tutarsız bir yaklaşım olarak yorumlanabileceğini daha önce ifade etmiştik. *Ebcedü'l-ulûm*'un tabakat cildinde kendi ifadesiyle “ictihad ehlinden olup kimseyi taklid etmeyen ve çoğunlukla ashâb-ı re'yden olmayan müfessir ve muhaddisler” için özel bir bölüm açıp bu bölüme “Huffâzu'l-İslâm (İslam'ın Muhafızları)” başlığını koyması da hem ilginç hem de mezhep tabakatlarına yönelik eleştirileri dikkate alındığında bir başka tutarsız tavır olarak görülebilir. Bu başlık altında Dâvud ez-Zâhirî ile İbn Hazm'ın yanı sıra beş Hanbelî, dört Mâlikî ve üç Şâfiî âlimi ile altı muhaddis, müfessir ve tarihçiye yer veren (listede hiçbir Hanefî âlimi yoktur) Hasan Han'a göre bu âlimler, görünürde bir müctehide müntesip gibi görünseler de aslında öyle değildirler, aksine Kur'an ve sünnete tabidirler, kendi ictihadlarıyla ilim yapar ve bununla amel ederler.⁷³ Kendince bir ehl-i hadîs tabakatı üretmeye çalıştığı anlaşılan Hasan Han ayrıca müstakil bir tabakat kitabı daha yazmıştır. “Hadis ilmiyle meşgul olan ve sünnetle amel eden değerli bir topluluğu” ilim taliplerine hatırlatmak, önde gelen bütün âlimlerin delille amel edip taklidi reddettiklerini göstermek ve 6./12. veya 7./13. yüzyıldan sonra müctehid âlim kalmadığına dair söylentileri boşa çıkarmak amacıyla yazdığını söylediği *et-Tâcü'l-mükellel*'de⁷⁴ 543 âlimin biyografisi alfabetik olarak sıralanmıştır. Bu sıralamaya tam uymaksızın Ahmed b. Hanbel'in biyografisiyle başlayan eserde dört mezhebe müntesip âlimlerden özellikle hadisle meşgul olanların seçildiği anlaşılmaktadır. Sıddîk Hasan'ın pek çok eserinde olduğu gibi burada da Şevkânî'yi taklit ettiği söylenebilir.⁷⁵

5.5. Bir “Bekâ Meselesi” Olarak Mezhep Fıkıhı ve Hindistan Hanefileri

Babürlü devletinin 1273/1857 yılında İngilizler karşısında mağlup olması Hindistanlı müslümanlar üzerinde büyük bir travma yaratmış olmalıdır. Nitekim Dihlevî ekolünün yaşayan temsilcisi Şah Abdülaziz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824) ülkenin dârülharbe dönüştüğü fetvâsını verip cihâd çağrısında bulunmuş, bu ekolün takipçilerinden Ahmed b. İrfan (ö. 1246/1831) tarafından Mücâhidîn Hareketi adıyla bir direniş örgütü kurulmuş ve fiilî cihad başarıya ulaşamayınca kendisini Dihlevî ekolünün devamı kabul eden Nezir Hüseyin'in (ö. 1320/1902) ilmî cihadı sürdürme çabası Ehl-i Hadîs Cemaati'ni ortaya çıkarmıştır.⁷⁶ İngilizlerin

⁶⁹ Ebû İshâ Muhammed b. İshâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. (Kahire: Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), “Fiten”, 7 (No. 2167).

⁷⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1395/1975), “Fiten”, 17 (No. 3991-4).

⁷¹ Sıddîk Hasan Han, *Delîlüt-tâlib 'alâ ercehi'l-me'tâlib*, çev. Leys Muhammed Lâl Muhammed, nşr. M. Lokmân es-Selefi (Riyad: Dâru'd-Dâi li'n-Neşr ve't-Tevzî & Medînetü's-selâm: Merkezü'l-Allâme Abdülazîz b. Bâz li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1422), 202-206; a.mlf., *ed-Dînü'l-hâlis*, 2/355-357; 3/44-48, 220-223, 356-357; a.mlf., *Ebcedü'l-ulûm*, 3/148.

⁷² Sıddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 2/537-550.

⁷³ Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 3/129-160.

⁷⁴ Sıddîk Hasan Han, *et-Tâcü'l-mükellel*, 7-9.

⁷⁵ Şevkânî'nin benzer bir amaçla kaleme aldığı *el-Bedru't-tâli* hakkında bk. Okuyucu, “Mezhebe Karşı İctihad”, 183-184.

⁷⁶ Aydın, *Dihlevîlik*, 408-410; a.mlf., “Ehl-i Hadis Cemaati”, 4-5.

siyasî ve kültürel işgaline karşı İslamî mirası muhafaza etmek amacıyla kurulan ve Dihlevî ekolünün takipçileri olduklarını iddia eden üç büyük cemaatin (Ehl-i Hadîs, Diyobend ve Birelvî) kısa zamanda hem siyasî hem de dinî konularda derin fikir ayrılıklarına düşüp birbirlerini tekfir edecek noktaya gelmeleri⁷⁷ bu travmanın şiddetini daha da artırmışa benziyor.⁷⁸ Ehl-i Hadîs Cemaati'nin Nezâr Hüseyin'den sonraki en önemli temsilcisi Siddîk Hasan Han'ın re'y, taklid ve mezhep fikhî konusundaki aşırı yorum ve tepkilerinde de ilmî kabullerin yanında Hindistan'da yaşanan bu gelişmelerin etkili olduğu anlaşılıyor.

Ebû Hanîfe'yi ve Hanefî fakihlerini her konuda diğer üç mezhep imamı ve müntesiplerinden ayrı mütalaa eden Hasan Han'ın eserlerinde her fırsatta “mukallid câhiller” vb. nitelemelerle küçümsediği ve tekfire (hatta şirke) varan ağır ithamlarda bulunduğu kimseler muhtemelen kendi çağdaşı Hindistan Hanefîleri'dir.⁷⁹ Hasan Han'a göre tıpkı Moğol istilası ve Endülüs'ün düşüşü gibi Hindistan'daki İngiliz işgalinin ve İslam mîrasının tahribe uğramasının asıl sebebi de fıkıh mezhepleri ve taassup yüzünden müslümanların tefrikaya düşmüş olmasıdır ve bunun baş sorumlusu yine Hanefîler'dir.⁸⁰ Çünkü mezhep taassubu en fazla onlardadır ve kendi mezheplerine bağlı olmayanlara karşı düşmanca davranmaktadırlar.⁸¹ Nitekim Hindistan'da hadis ilimleri ve hadis merkezli fıkıh çalışmalarını yaygınlaştıran Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ve takipçileri Hanefî mezhebine intisaptan vazgeçemedikleri halde, sırf bazı konularda nasları ya da başka mezheplerin görüşlerini tercih ettikleri için mutaassıp Hanefîler tarafından yeni bir mezhep ihdas etmekle ve Vehhâbilikle suçlanmışlardır.⁸²

Dinde ihtilafın kesinlikle caiz olmadığına inanan ve müslümanların re'y fikhî sebebiyle ihtilafa düşmesini ehl-i kitâbın, özellikle de yahudilerin düştüğü benzer duruma benzeten⁸³ Siddîk Hasan Han, Hanefîler'e karşı verdikleri mücadelede Allah'ın lütfu sayesinde muvaffak olduklarını ve artık Hindistan'ın bütün şehirlerinde ehl-i hadîsin güçlendiğini söyler. Muhtemelen kendisini de dahil ederek bu uğurda büyük çabalar sarf edildiğini, sünnet fikhının yayılması için pek çok eser neşredildiğini ve artık Hindistan'da kimsenin taklidi terk edip Kur'an ve sünnet ile amel etme konusunda mazereti kalmadığını ifade eder. Hasan Han'a göre Mehdi'nin çıkacağı ve Hz İsa'nın nüzul edeceği vakit yakındır (hicrî 14. yüzyılın başına işaret ediyor) ve Hanefîler'e karşı verdikleri bu mücadele her ikisinin gelişine bir hazırlıktır. Çünkü onlar bazı Hanefîler'in iddia ettiği gibi Hanefî mezhebiyle (ya da re'y ihtihadı ile) değil Kur'an ve sünnet ile hükmedeceklerdir.⁸⁴

Sonuç

İslam'ın iki ana kaynağı Kur'an ve sünnet çerçevesinde doğru anlaşılıp uygulanması ve sonraki nesillere aktarımı uğrunda tabiîn döneminden itibaren büyük gayretler sarf eden âlimler doğru anlama ve yorumun ölçüsü ve metodu konusunda farklı yaklaşımlar benimsemişlerdir. Özellikle ehl-i hadîs ve ehl-i re'y eğilimleri ya da bu eğilimleri benimseyen âlimlerin nispet edildiği aynı adla anılan çevreler/ekoller arasındaki mücadele fıkıh mezheplerinin istikrar bulduğu döneme kadar çok etkili olmuş, tarafları ve kapsamı değişmekle birlikte sonraki yüzyıllarda da etkisini sürdürmüştür. Fıkıh mezheplerini tanımlama ve savunma amacına hizmet eden tabakat kitaplarının yanında ehl-i hadîs için bir geçmiş inşa etmeye yönelik çabalar da erken dönemden itibaren hep var olmuştur.

18. yüzyılda İslam dünyasında gelişen ihya ve tecdid hareketlerinin etkisiyle Hindistan'da ortaya çıkan Ehl-i Hadîs Cemaati'nin önde gelen temsilcilerinden Siddîk Hasan Han da ehl-i hadîsi merkeze alan bir geçmiş inşası ve tarih kurgusu yapmaya çalışmıştır. Bu amaçla, aslında fıkıh usulü ilminin kapsamına giren ihtihad ve taklid konularını daha ziyade itikadî bir bağlama oturtarak ele alan Hasan Han'a göre, İslam'ı doğru anlamının tek yolu ihtihad, ihtihadın dayanacağı kaynaklar ise sadece Kur'an ve sünnet naslarıdır. İcmâ ve kıyas gibi kaynak ve yöntemlere başvurarak nasları yorumlamak (re'y ihtihadı) ya da doğrudan naslara değil bir müctehidin görüşlerine/mezhebine bağlanmak (taklid) sahibini küfre ve şirke düşürebilecek gayr-i meşrû yollardır. Âlim olsun olmasın bütün müslümanların bu konuda aynı sorumluluğu taşıdığını kabul eden Hasan Han taklid ve mezhebe intisap konusundaki ağır eleştirilerini özellikle Hanefî mezhebinin müntesiplerine yöneltir. Hindistan'daki Hanefî çevrelerin mezhebe intisap konusundaki katı tutumları ve Ehl-i Hadîs Cemaati ile bu çevreler arasında yaşanan ilmî ve siyasî mücadelenin onun bu konularda sert bir polemik dili geliştirmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁷ Aydın, *Dihlevîlik*, 407-408; a.mlf., “Ehl-i Hadis Cemaati”, 2, 19.

⁷⁸ 19. yüzyıl ihya hareketlerinin önceliklerden farklı olarak müslümanların geri kalışı ve ümmet birliğinin parçalanması sorununa çözüm arayışları çerçevesinde ihtihad-taklid gibi fikhî konuları bağlamı dışına çıkarıp farklı sonuçlara ulaştıkları konusunda bk. Birışık, “Hint Alt-kıtasında İslam Araştırmaları”, 5-6; Aydın, *Dihlevîlik*, 411-412.

⁷⁹ Mesela bk. Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 2/344-354; 3/245-246, 290, 355-356, 537-550; 4/190-195, 221-226, 231-233.

⁸⁰ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 2/352-356; 3/50, 219-220; 4/180-181, 191-193; a.mlf., *el-Ĥitta*, 251-252.

⁸¹ Siddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ulûm*, 2/405; *ed-Dînü'l-hâlis*, 4/190-196.

⁸² Siddîk Hasan Han, *el-Ĥitta*, 255-259. Dihlevî ekolü mensuplarına Vehhâbî denmesinde İngilizlerin rolü olduğu konusunda bk. Aydın, *Dihlevîlik*, 496-499.

⁸³ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 3/72-73, 308-319, 356-357; a.mlf., *Delîlü'l-tâlib*, 185-215.

⁸⁴ Siddîk Hasan Han, *ed-Dînü'l-hâlis*, 2/355; 4/190-191, 195-197.

Görüşlerini savunurken Dâvûd ez-Zâhirî ve İbn Hazm'ın görüşlerine, özellikle de İbn Teymiyye, İbnü'l-Kayyim ve Şevkânî'nin eserlerine çokça atıflar yapan Sıddîk Hasan Han'ın esas itibarıyla Şevkânî'nin çizgisini takip ettiği, ona adeta "müntesip" düzeyinde bağlı olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Hasan Han'ın ısrarla savunduğu konularda aslında birbirinden farklı görüş ve yaklaşımlara sahip isimleri bu farklılıklara işaret etmeden referans göstermesi eklektik bir tavır olarak da değerlendirilebilir. Kendi telifi olan eserlerindeki dağınık üslubu ve konuları sistematik bir tahlile tabi tutamaması ise düzenli bir ilim hayatına ve ilmî disipline sahip olmamasına bağlanabilir. Çünkü ilmî çalışmalarını siyasî ve idarî görevleriyle birlikte yürütmüştür.

Kaynakça | References

- Abdülkâdir, Ali Hasan. *Nazra 'âmme fi târîhi'l-fıkhî'l-İslâmî*. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse, 3. Basım, 1965.
- Aydın, Ahmet. *18. Yüzyılda İslâm Dünyasında İhyâ Hareketleri: Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ve Dihlevîlik*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2023.
- Aydın, Ahmet. "18. Yüzyıl Medinesi'nde Mezhebe Yönelik Eleştiriler: Füllânî Örneği". *İslâm Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlâkı-III*. ed. Teceli Karasu ve Mahsum Aytepe. 425-439. İstanbul: İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 2021.
- Aydın, Ahmet. "Sömürge Hindistan'ında İslâmî Akımlar: Ehl-i Hadis Cemaati". *History Studies* 11/1 (February 2019), 1-22.
- Bağdâdî, Hatîb. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*. 14 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Başoğlu, Tuncay. "George Makdisî (1920-2002)". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 4 (2004), 98-99.
- Birişik, Abdülhamit – Cüneyt Eren. "Siddik Hasan Han". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 4 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/siddik-hasan-han>
- Birişik, Abdülhamit. "Hint Alt-Kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler". *DÎVÂN İlmî Araştırmalar* 17/2 (2004), 1-62.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Christopher Melchert ve Mezhep: Gelenekçi Bir Oryantalistin İslâm Hukuk Tarihi ve Ehl-i Sünnet Yorumu". *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*. mlf. Christopher Melchert. drl. ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu. 21-74. İstanbul: Klasik, 2. Baskı, 2019.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Endülüs'te Re'y-Hadis Mücadelesi". *İslâmiyât* 7/3 (Temmuz-Ağustos 2004), 59-74.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. *Irak Mâlikî Ekolü: III.-V. / IX.-XI. yy*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Siddik Hasan Han (Fıkhî Görüşleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/95-96. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, "İslâm Hukukunda Müctehidin Naslar Karşısındaki Durumu İle Modern Hukuklarda Hâkimin Kanun Karşısındaki Durumu Arasında Bir Mukayese", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 23-51.
- Hasan, Ahmed. *İslâm Hukukunun Doğuşu ve Gelişimi*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu – Hüseyin Esen. İstanbul: İz Yayıncılık, 1999.
- İbn Abdülber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâleddin Yûsuf b. Abdullah. *el-İntikâ' fi fezâ'ili's-selâseti'l-e'immeti'l-fukahâ'*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1417/1997.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Muqaddime*. thk. Derviş el-Cüveydî. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2. Basım, 1418/1997.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *el-İhkâm fi uşûli'l-aḥkâm*. thk. Ahmed Şâkir. 2 cilt. Kahire: Matbaatü'l-Âsime, ts.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1395/1975.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebû Ya'kûb İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhim Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ. *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*. thk. M. Tâvî et-Tancî vd. 8 cilt. Rabat: 1383-1403/1965-1982.
- Karâfî, Ebû'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. İdrîs. *el-İhkâm fi temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-aḥkâm ve taşarrufâti'l-kâdî ve'l-imâm*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Haleb: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 1387/1967.
- Karaman, Hayrettin. "Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 4 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fikih>
- Kaya, Eyyüp Said, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhî İstidlal*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Kılıçer, M. Esat. "Ehl-i Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 4 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-rey>
- Koca, Ferhat. "Mezhep (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 4 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mezhep#4-fikih>
- Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed. *Edebü'l-kâdî*. thk. Muhyî Hilâl es-Serhân. Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1391/1971.
- Melchert, Christopher. *Sünnî Düşüncenin Teşekkülü: Din-Yorum-Dindarlık*. drl. ve çev. Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik, 2. Basım. 2019.
- Okuyucu, Nail. "Mezhebe Karşı İctihad: Şevkânî'nin İctihad Düşüncesi ve Mezhep Eleştirisi". *DÎVÂN İlmî Araştırmalar* 28/1 (2010), 177-211.
- Okuyucu, Nail. *Şâfi Mezhebi'nin Teşekkül Süreci*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2015.

- Okuyucu, Nail. “Şevkânî'nin İslah Düşüncesinin Ana Hatları ve Fıkıh Usûlü Anlayışını Dönüştürme Yönündeki Gayretleri”. *Modernleşme Protestanlaşma ve Selefleşme: Modern İslam Düşüncesinde Nassın Araçsallaştırılması*. ed. Mürteza Bedir vd. 241-253. İstanbul: İSAR, 2019.
- Öğüt, Salim. “Ehl-i Hadîs (Fıkıh)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 4 Eylül 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-hadis#2-fikih>
- Özel, Ahmet. “Mâlik b. Enes”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 4 Eylül 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/malik-b-enes>
- Sıddîk Hasan Han. *Delîlü't-tâlib 'alâ ercehi'l-me'tâlib*. çev. Leys Muhammed Lâl Muhammed. nşr. M. Lokmân es-Selefi. Riyad: Dâru'd-Dâî li'n-Neşr ve't-Tevzî & Medînetü's-selâm: Merkezü'l-Allâme Abdülazîz b. Bâz li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1422.
- Sıddîk Hasan Han. *ed-Dînü'l-hâlîş*. thk. M. Zührî en-Neccâr. 4 cilt. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, ts.
- Sıddîk Hasan Han. *Ebcedü'l-ülûm*. nşr. Abdülcebbâr Zekkâr. 3 cilt. Dımaşk: Menşûrâtü Vizâreti's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, 1978.
- Sıddîk Hasan Han, *el-Hıttâ fî zikri's-şihâhi's-sitte*. thk. Ali Hasan el-Halebî. Beyrut-Amman: Dâru'l-Cîl – Dâru Ammâr, ts.
- Sıddîk Hasan Han. *Huşûlü'l-me'mûl min 'ilmi'l-uşûl*. İstanbul: el-Matbaatü'l-Cevâib, 1296.
- Sıddîk Hasan Han. *et-Tâcü'l-mükellel min cevâhiri'tırâzi'l-âhîr ve'l-evvel*. Katar: Vizâretü'l-evkâf ve's-şu'ûni'l-İslâmiyye, 1428/2007.
- Sıddîk Hasan Han. *Zührü'l-muhtî min âdâbi'l-müftî*. thk. Ebû Abdurrahman el-Bâtnî. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1421/2000.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ. *el-Muvâfaqât*. thk. Abdullah Dirâz. b.y.: el-Matbaatü'r-Râhmâniyye bi-Mısr, ts.
- Şevkânî. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali. *İrşâdü'l-fuḥûl ilâ taḥkîki'l-ḥaḳ min 'ilmi'l-uşûl*. thk. Ebû Hafs Sâmi b. el-Arabî el-Eserî. Riyad: Dâru'l-Fadîle, 1421/2000.
- Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. 5 Cilt. Kahire: Matba'atü Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1398/1978.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 23 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401-1405/1981-1985.